*І.Ф. Черніков*

# ТЮРКОЛОГІЯ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ЮРІЯ КОЧУБЕЯ

ЮРІЯ Миколайовича Кочубея цілком справедливо можна вважати сходознавцем, як кажуть, від Бога. Симптоматично: ще в далекі студентські роки він, навчаючись (1950–1955) на факультеті міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка, настільки захопився орієнталістикою, що паралельно відвідував, а потім і закінчив курси східних мов (здебільшого арабської) під керівництвом професора Тауфіка Кезми. І вже набагато пізніше, у 1992 р., коли відзначалися 110-ті роковини від дня народження цього видатного українського сходознавця, автору цих рядків пощастило бачити фотографію з "Музею однієї вулиці" (Андріївського узвозу, де у будинку за номером 34, кв. 32[1] довгі роки жив Т. Кезма), на якій серед найбільш старанних його учнів був і юний Юрій.

Значним і незаперечним є внесок Ю.М. Кочубея у справу становлення й розвитку вітчизняної арабістики. І невипадково, що світлої пам'яті академік Омелян Пріцак (1919–2006) ще у 1969 р. зазначив, що Юрій Миколайович "знавець арабської літератури", підкресливши при цьому, що він водночас працює "на дипломатичній службі"[2].

Поруч зі своєю першою науковою "любов'ю" – арабістикою Юрію Миколайовичу довелось протягом понад піввікового творчого шляху розробляти різноманітні проблеми, щільно пов'язані зі Сходом. І в цьому контексті тюркологія посідає досить помітне місце. У зв'язку з цим потрібно зазначити, що ерудиція Юрія Миколайовича з конкретних питань міжнародних відносин, історії та культури Туреччини справді вражає. Перебуваючи протягом 80-х років минулого століття на посадах заступника міністра закордонних справ України й голови її Національної комісії у справах ЮНЕСКО, він неодноразово відвідував цю країну, де на власні очі мав можливість спостерігати ті чи інші події, що там відбувались.

Якщо дотримуватись тематичного підходу, то насамперед, без усякого сумніву, слід назвати такі його статті: "Відповідно до "Чорноморської орієнтації" та "Чорноморська орієнтація" – геополітична доктрина: історія і сучасність"[3].

Як зазначає Ю.М. Кочубей, Київська Русь з її природним прагненням отримати вихід до Чорного моря та Дунаю, Козацька держава Богдана Хмельницького (роки гетьманства: 1648–1657) та його тюркофільство, що було успадковане наступними гетьманами, події, пов'язані з Першою світовою війною 1914–1918 рр., революціями в Росії та крахом царату, – такі етапи пройшла доленосна ідея Чорноморської геополітичної орієнтації України. У статті підкреслюється особлива роль Михайла Грушевського (1866–1934) – першого Президента незалежної України, видатного вченого-історика та громадського діяча – у розробці (його праці: "Орієнтація Чорноморська", "Нові перспективи") зазначеної геополітичної доктрини для України з урахуванням такого чинника, як Чорне море[4].

Зрозумілий інтерес викликає аргументований аналіз основних положень Чорноморської геополітичної концепції М.С. Грушевського, сутність якої зводиться до того, що Чорне море міцно пов'язує Українське узбережжя з Малоазійським, а через нього – із витоками стародавніх цивілізацій (Егейської, Месопотамської, Єгипетської); географічні особливості України значною мірою сприяють економічному та культурному співробітництву з народами Причорномор'я, причому «...Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї»; нарешті, Чорне море завжди відкривало "великі транзитні дороги на Схід"[5].

Цінною й повчальною є інформація, наведена Юрієм Миколайовичем, про тих українських політиків, політологів, істориків, культурологів, економістів, що зробили свій відчутний внесок у розробку доктрини "Чорноморська орієнтація". Серед них Юліан Бачинський (1870–1940), Микола Міхновський (1873–1924), Степан Рудницький (1877–1937),

В'ячеслав Липинський (1882–1931), Антон Синявський (1866–бл. 1949), Василь Дубровський (1897–1966), Юрій Липа (1900–1944), Олександр Лотоцький (1870–1939), Левко Биковський (1895–1992), Олександр Шульгін (1889–1960), Іван Крип'якевич (1886–1967) та ін.

Дуже цінним є й висновок, яким завершується ця публікація: "Чорноморська орієнтація" для нашої країни залишається актуальною і не вступає в суперечність ні з нашою європейськістю, ні з членством Туреччини в НАТО, бо, врешті, Туреччина теж є частиною Європи… Разом з Туреччиною ми можемо забезпечувати стабільність в Чорноморському регіоні, впливаючи на весь Близький Схід"[6].

У фундаментальному дослідженні, присвяченому виникненню й утвердженню у сучасній арабській поезії принципово нового напрямку – "поезії вільного вірша"[7], Ю.М. Кочубей на прикладі аналізу літературної спадщини одного з основоположників цього напрямку Абдель-Ваххаба аль-Баяті (1926–1999) простежує масштабність і благотворність впливу на його творчість найвидатнішого турецького поета Назима Хікмета (1902–1963). Називаючи його з любов'ю "мій друг Назим"[8], "орел Анатолії"[9], Абдель-Ваххаб Аль-Баяті у циклах віршів "19 листів Назиму Хікмету" та "Елегії Назиму Хікмету" у формі бесіди з таким же вигнанцем, як і він самий, щиро ділиться з ним найпотаємнішими думками, надіями, сподіваннями на кращу долю їхніх рідних батьківщин та майбутнє всього людства[10].

Цілком справедливим є твердження Ю.М. Кочубея, що Назим Хікмет, так само, як й інші видатні майстри поетичного слова: Поль Елюар, Луї Арагон, Пабло Неруда, Володимир Маяковський, Микола Вапцаров, Гарсія Лорка, стояв "біля колиски сучасної оновленої арабської поезії…"[11]

Безперечна заслуга Юрія Миколайовича як дослідника полягає в тому, що він, можливо, перший, хто так сміливо й водночас аргументовано виступив проти застарілих стереотипів при відображенні українсько-турецько-кримськотатарських взаємин у літературних творах та наукових працях[12].

На численних конкретних прикладах учений демонструє, до якого безглуздя приводило іноді захоплення зазначеними стереотипами. Так, "кримськотатарській орді" приписувалось часто-густо те, що в неї ніколи й на думці не було, кажучи: "Ех, пісня! Не взяла її орда"[13] і т.ін. Або як часом перекручують поняття, коли вживають слово "яничари" у розумінні "манкурти"[14]. При цьому абсолютно ігнорується такий важливий феномен турецької історії, як утворення у 1360 р. султаном Мурадом I (роки правління: 1359–1389) широковідомого корпусу яничарів. Яничари (турецькою мовою – "yeni cегі" – "єні чері", тобто "нове військо"), у порівнянні з діючою раніше турецькою піхотою ("яя"), були вже регулярним професійним військом, що розміщувалось у казармах та отримувало платню. Представникам цього війська заборонялось одружуватись і займатися господарською діяльністю. Сувора дисципліна, найсучасніше тоді озброєння та зручна екіпіровка перетворили яничарський корпус на дуже боєздатну військову організацію, яка часто наводила жах на супротивника[15]. І, нарешті, добре знайомий комплекс у такій послідовності: "полон" – "ясир" – "бранці" (бранки) – "галери" – "неволя" – "гарем", що неодмінно стосувався татар і турків, буквально заполонив українську поезію[16].

На думку Ю.М. Кочубея, "спрощений чорно-білий підхід притаманний переважній більшості історичних романів пожовтневої, особливої повоєнної доби, де татари – завжди жорстокі вороги, потвори без людської подоби"[17].

Водночас автор наводить приклади щирого прагнення якомога об'єктивніше зобразити наших південних сусідів, які продемонстрували, зокрема, відомі письменники Павло Загребельний та Роман Іваничук. У статті підкреслюється: "Особливо хотілося б вирізнити роман Зінаїди Тулуб "Людолови", який продовжив благородну традицію М. Коцюбинського у ставленні до кримськотатарського народу". Вона "зуміла правдиво показати непросте життя в Криму, долю українських бранців, знайти належні підходи для створення образів кримців"[18].

Цілком доречно згадати тут не тільки про Михайла Коцюбинського (1864–1913). Неабиякий інтерес до сусідніх держав – османської Туреччини та Кримського ханства виявляли геніальні класики

української літератури Тарас Шевченко (1814–1861) та Іван Франко (1856–1916), український композитор і співак Семен Гулак-Артемовський (1813–1873), автор широковідомої опери "Запорожець за Дунаєм" (1863). Так, Т.Г. Шевченко присвятив свій поетичний твір "Заступила чорна хмара" (1848 р., Кос-Арал) гетьману Правобережної України Петру Дорошенку (1627–1698). Як відомо, цей гетьман розглядав Османську імперію як свого стратегічного союзника у протиборстві з Польщею, уклавши з нею 1669 року відповідний договір. У 1676 р. П. Дорошенко капітулював перед об'єднаними військами царського боярина Г. Ромодановського та гетьмана Лівобережної України І. Самойловича, зрікся гетьманства, а незабаром опинився у "почесному" засланні у селі Ярополче під Москвою, де скінчився його життєвий шлях. А ось і Шевченкові рядки:

І досі ще що рік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі[18a].

Тюркські мотиви у позитивному плані представлені і в ряді творів Тараса Шевченка, як поетичних, так і образотворчого мистецтва, зокрема "Дари в Чигирині", "Богдан Хмельницький перед Кримським ханом"[19]. Отже, пером і пензлем геніальний Кобзар відтворив правдиві картини минулого, у тому числі й тенденції до доброзичливих, добросусідських взаємин з турецьким і татарським народами.

Відомо, що наш великий Каменяр Іван Франко виступив у січні 1915 р. зі статтею "Кримський хан Газі Гірей (1588–1607) і дещо з його віршів". Процитуємо уривки з однієї із трьох газелей у перекладі І.Я. Франка, де він з очевидною гіркотою змушений констатувати:

Проста душа для нас ліпша,
Як простий ріст.
Від чорних брів миліший кінський хвіст.

Тут наводиться пояснення Івана Яковича, що "кінський хвіст" (бунчук) служив туркам і татарам як військовий прапор. І далі – продовження вірша:

До луків тужимо ми все й до гострих стріл.
Більш, ніж до гарних лиць та до жіночих тіл.
Товариш наш – меч гострий та твердий.
Байдуже до пухких та білих нам грудей…
Ми серце до коня в'яжем, що бистро ніс.
Не до маленьких ніг та золотистих кіс…
Ми присвятилися війні й боям святим.
Рум'яне личко й стан дівочий –
менше з тим!..[20]

Сюжети з татарсько-турецької дійсності тієї доби зі знаком "плюс" відображені також в інших поезіях І.Я. Франка, а саме: "Задунайська пісня", "Уривки пісень про татар і турків"[21].

"Як спробу висвітлити українсько-татарські взаємини з гуманістичних позицій, – зазначає Ю.М. Кочубей, – можна назвати твір донецького автора Л. Губіна "Мінкаш і Уляна". Сюди ж можна долучити й опублікування у "Літературній Україні" циклу віршів Ореста Корсовецького "Дружімося, татарине!"[22]. Додамо, що і сьогодні яскравим прикладом плідної праці на ниві українсько-кримськотатарського єднання та тісної співпраці може служити діяльність добре знаного українського поета й перекладача Миколи Мірошниченка. Вивчивши азербайджанську мову в Баку, а турецьку – в Стамбулі, він захопився перекладами з тюркських літератур, здебільшого поетичних творів. Так, у вступній статті "Слово долі і доля слова. Вісім століть кримськотатарської поезії" (Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть, Київ, 2003, 792 с.) він зазначає, що більшість ханів правлячої кримськотатарської династії Гіреїв "відомі також як діячі культури – поети, письменники, історики. Певно, жодна з європейських монархій не може похвалитися подібним феноменом"[23].

Завершуючи зазначену наукову працю, Юрій Миколайович наголошує: "Ми не закликаємо переписувати історію, подавати складні моменти в рожевому світлі, ні! Але твердо переконані: українська історична наука мусить повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з османських архівів. Та й ті, що лежать у глибинах наших сховищ. Аби створити справжню рельєфну історію нашої країни, аби розбивати застарілі стереотипи…"[24]

Особливістю творчої лабораторії Ю.М. Кочубея є те, що він майстерно використовує поданий ним самим словесний портрет того чи іншого українського сходознавця для ознайомлення читача з різноманітними сторонами розвитку вітчизняної орієнталістики, включаючи тюркологію.

Так, у своїй докладній статті, присвяченій 100-річчю від дня народження академіка Агатангела Кримського (1871–1942), він зазначає: "Широке море тюркомовних народів, яке розкинулося на обширі від холодних вод Єнісею до Босфору, теж знайшло свого дослідника в особі українського орієнталіста. Він зробив значний внесок у вивчення тюркських мов, особливо мов малих народностей. Капітальний характер має його праця "Тюрки та їх мови", де він науково описує цілий ряд мов тюркської мовної родини"[25]. Підкреслюючи непересічне значення іншої наукової праці цього велетня української і світової орієнталістики – "Історія Туреччини та її письменства", Кочубей зауважує, що в ній простежуються "основні етапи розвитку турецької літератури"[26].

Торкаючись виходу у світ у Києві (1924 р.) монографії Агатангела Кримського "Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI–XVIII вв. Звідки почалася Османська Держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності", Юрій Кочубей пише: "Видання цієї книги поклало початок цілій низці монографій; деякі А.Ю. Кримський, прагнучи створити повну історію Туреччини, опублікував в наступні роки українською мовою. У своїх історичних дослідженнях учений завжди скрупульозно відзначав моменти, що мали відношення до історії України"[27]. Акцентує увагу Ю.М. Кочубей і на численних перекладах творів турецьких класиків, якими постійно займався Агатангел Юхимович, зокрема першої турецької поетеси Мігрі Хатун та сучасного поета Халіда Зію[28].

Цікавою та насиченою свіжими й маловідомими фактами є стаття Юрія Кочубея, присвячена Андрію Петровичу Ковалівському, видатному українському сходознавцю-арабісту й тюркологу, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки України[29].

Говорячи про перші кроки А.П. Ковалівського у науку, автор статті підкреслює: "Вражає різнобічність інтересів молодого вченого… Ковалівський виступає як популяризатор науки і бібліограф, як історик, філолог, етнограф і краєзнавець, він редагує й рецензує різні видання українських і зарубіжних авторів"[30]. Від себе додамо, що на початку 30-х років минулого століття А.П. Ковалівський був редактором творів таких турецьких письменників, як Омер Сейфеддін ("Оповідання". – Харків, 1932, 164 с.) та Якуб Кадрі ("Нур Баба". – Харків, 1932, 283 с.)[31].

Інформуючи про складні перипетії видання у 1939 р. тексту рукопису про подорож арабського мандрівника X ст. Ібн-Фадлана на Волгу[32], Ю.М. Кочубей вказує при цьому на дуже важливий факт: "Того ж 1939 року вийшов у світ переклад твору Ібн-Фадлана, здійснений турецьким ученим А.З. Валіді Тоганом, котрий виявив пантюркістські і пангерманські тенденції, ігноруючи, всупереч історичній правді, роль слов'янства в Східній Європі…"[33] Не менш важливий і повчальний факт наводиться у статті про те, що відомий німецький арабіст Хельмут Ріттер, який порівняв праці українського вченого та названого турецького, "в більшості складних випадків схилявся до варіанта, запропонованого А.П. Ковалівським"[34].

З особливою пошаною й сердечністю ставиться Ю.М. Кочубей до Тауфіка Гавриловича Кезми (1882–1958), свого вчителя й наставника в опануванні арабської мови. У своїх публікаціях про нього[35] Кочубей із властивою йому ерудицією наводить низку фактів, які стосувались Туреччини і тією або іншою мірою були пов'язані з діяльністю цього визначного українського орієнталіста. А саме: Тауфік Кезма народився у столиці Сирії Дамаску, що входила тоді до складу Османської імперії, навчався у київських духовних семінарії то академії, до 1907 р. зберігав турецьке підданство, аж поки дозволили наприкінці 1907 р. прийняти російське підданство; з 1913 р. викладав арабську і турецьку мови у вищих навчальних закладах Києва, у 1918 р. підготував та опублікував у співавторстві з В.С. Щербиною посібник для студентів – "Збірник турецьких оповідань та приказок зі спеціальним до них словником" (російською мовою)[36]. Високо оцінюючи знання Кезмою турецької мови, А.Ю. Кримський зазначав: "…говорить по-турецьки вільно, але з типовою арабською вимовою"[37].

У зв'язку зі знаменними датами – 140-ю та 150-ю річницями від дня

народження видатного кримськотатарського просвітителя Ісмаїл-бея Гаспринського (1851–1914) Ю.М. Кочубей присвятив йому ґрунтовні статті[38]. Адже Юрій Миколайович – один із перших, хто після тривалого часу забуття згадав добрим словом цю найколоритнішу постать, справжнього глашатая національного відродження багатостраждального народу.

Поява на світ 1851 року в селі Авчіхой поблизу Бахчисарая у родині старшого офіцера Мустафи-аги, який отримав від російської влади титул дворянина; навчання в ісламській школі, потім у військових училищах Воронежа та Москви, перебування в молоді роки у Стамбулі й Парижі, що спричинилося до посиленого опанування турецької, російської й французької мов та прилучення до культури країн Сходу і Заходу; зацікавленість газетною справою та поступово перетворення на професійного журналіста і як апофеоз – заснування 10 квітня 1883 р. вперше в Росії загальнокримськотатарської тюркомовної газети "Терджуман" ("Перекладач") – такі основні віхи яскравої біографії Ісмаїл-бея Гаспринського, що скрупульозно наводяться у статті. "Ісмаїл-бею Гаспринському та його газеті, – підкреслює Ю.М. Кочубей, – судилося відіграти визначну роль у духовному пробудженні татарського населення Криму і всіх російських мусульман, тобто кавказьких, волзьких, туркестанських (середньоазіатських) тюрків, які сповідували іслам. Чимало інтелігенції в Казані, Баку, Оренбурзі і навіть у далекій тоді Бухарі сприймали "Терджуман" як свою газету, що стала для них дороговказом на тернистому шляху національно-визвольної боротьби…"[39]

Зі статті читач докладно дізнається і про реформаторську діяльність Гаспринського в галузі педагогіки. Всупереч традиціям ісламської схоластики, він виступив з ініціативою про запровадження в школах тюркомовних районів Росії нових методів викладання мови, за що такі навчальні заклади потім отримали назву "новометодні школи"[40].

Заслуговує також на увагу його точка зору, яка полягала в тому, що турецька, а також інші тюркські мови повинні бути захищеними від надмірних запозичень з інших мов (як східних, так і західноєвропейських)[41]. Становить інтерес і згадка про те, що ідеї Гаспринського "підтримав у Туреччині Мустафа Ататюрк"[42]. У зв'язку з цим слід зазначити, що великою подією у культурному житті Турецької Республіки, засновником і першим президентом якої був М.К. Ататюрк (1881–1938), була реформа абетки турецької літературної мови. Адже арабська в'язь, яка використовувалася ще у давнину, не зовсім відповідала особливостям турецької фонетики та словотворення. Виявилося, що з цією метою краще використати саме латинську абетку, не кажучи вже про її очевидну легкість у процесі вивчення та засвоєння. Так, в одній із своїх промов Ататюрк зазначав: "Громадяни, ми мусимо прийняти нові літери для нашої прекрасної турецької мови, мусимо позбавитись цих незрозумілих значків… Навчайтесь, не гаючи часу, нових турецьких літер. Навчіть їх увесь народ: селян, чабанів, вантажників, човнярів. Розглядайте це як патріотичний і національний обов'язок"[43]. А під час проведення мовної реформи турецький президент сам їздив по країні та за допомогою учнівської дошки й крейди власноручно показував, як треба записувати літери нової абетки[44]. Англійський політолог Д. Джексон у зв'язку з цим резонно зауважував, що Ататюрк досягнув своєї мети. "Усунувши арабські слова та арабський алфавіт, замінивши грецькі назви міст турецькими (Константинополь перетворився на Стамбул, Смірна – на Ізмір, Ангора – на Анкару), він дав Туреччині мову, яка була безперечно турецькою…"[45]

Багато уваги приділяє Юрій Миколайович І. Гаспринському як предтечі активного літературного процесу в Криму. Це ж завдяки його сприянню на шлях професійного письменства стали Осман Акчокракли, Абдула Озенбашли, Хасан С. Айвазов, Ісмаїл Леманов, численні представники талановитої молоді[46].

Палкий прихильник безкомпромісної боротьби проти колоніалізму, Ізмаїл-бей на шпальтах газети "Терджуман" пишався такими ватажками національно-визвольного руху, як Махді Мухаммед Ахмед (1844–1885) (в Судані), Абд аль-Кадер (1808–1883) (в Алжирі). Водночас, як великий гуманіст, він під час азербайджансько-вірменського конфлікту 1905 року

звернувся до обох сторін із пристрасним закликом до примирення. А коли відзначалося 1500-річчя писемності у Вірменії (1913 р.), Ісмаїл-бей щиро привітав народ цієї країни. У 1910 р. вельми поважний французький часопис "Ревю дю Монд мюзюльман" запропонував висунути кандидатуру Ісмаїл-бея Гаспринського на здобуття Нобелівської премії. А на думку відомого кримськотатарського письменника Джафера Сейдамета, "Крим також має свого Шевченка в особі Ісмаїл-бея Гаспринського"[47].

Честь і хвала Ю.М. Кочубею, що він не тільки повернув із забуття цього великого кримського татарина, а й, по суті, відкрив для українського читача таких визначних орієнталістів, як угорець Дюла Германус (1884–1979)[48] та караїм Абрахам Фіркович (1786 або 1787–1874)[49].

Як зазначає Юрій Миколайович, Дюла Германус за своє майже столітнє земне життя по праву досягнув, можна сказати, вершин вселенського визнання і як мандрівник, вчений, письменник, й водночас як арабіст, ісламознавець, індолог. І це не завадило йому стати ще й визначним тюркологом. Навчання у Стамбульському університеті, дослідження про турецького історика та географа Евлію Челебі та про торговельні гільдії в Османській імперії, опубліковані праці: "Турецька мова і культура в наші дні" (1918), "Турецька революція" (1928), "Лекції про народну турецьку літературу" (1931), "Пробудження турецької літератури" (1933), "Турецька граматика" (1925)[50] та ін. – переконливе тому свідчення.

Становить інтерес і той факт, що його наукові праці видавалися, крім рідної угорської, всіма основними західноєвропейськими мовами, а зі східних – турецькою, арабською та хінді[51]. Відзначаючи неабиякі здібності Дюли Германуса як поліглота, Юрій Миколайович зауважує: "Автор цих рядків мав нагоду певний час спілкуватися з видатним ученим… У бесіді, що велась звичайно навколо сходознавчих тем, Д. Германус виявив обізнаність із здобутками радянських орієнталістів, високо оцінив науковий доробок І.Ю. Крачковського, розпитував про К.В. Оде-Васильєву та А. Султанова. Знав ім'я А.Ю. Кримського… У розмові він переходив з однієї мови на іншу і запевняв, що немає "важких мов", що всі – можна легко вивчити"[52].

Велике наукове та водночас громадсько-культурологічне значення має стаття Ю.М. Кочубея про вказаного вище Абрахама Фірковича. Він є яскравим представником караїмів, які становлять окрему етнічну групу "тюркського походження, що зберегла, попри свою малочисленність, рідну мову, яка належить до великої родини тюркських мов"[53].

Народившись у кінці 80-х років XVIII ст. у місті Луцьку, А. Фіркович завдяки своїм природним здібностям і потягу до знань швидко вивчив караїмську й гебрайську (давньоєврейську) мови, Біблію та невдовзі став учителем ("меламедом") у караїмській школі. Потім був Крим – містечко Чуфут-кале, Євпаторія, подорож до Палестини, внаслідок чого А. Фіркович пристрасно захопився збиранням старовинних рукописів. Саме це заняття стало головною справою його досить тривалого життя.

Протягом двох років, на початку 30-х років XIX ст., він перебував у столиці Османської імперії – Стамбулі, викладаючи там у місцевій караїмській школі; у Туреччині йому також вдалося видати караїмський переклад П'ятикнижжя (1832 р.)[54].

Повернувшись до Криму, Фіркович розгорнув на всю широчінь свою просвітницьку діяльність, хоча офіційно рахувався лише купцем 1-ї гільдії міста Севастополя. Заснувавши у 1834 р. у Євпаторії власне видавництво, він докладав чимало енергійних зусиль для того, щоб виходило з друку якомога більше літератури рідною караїмською мовою, тоді ж були опубліковані Караїмська енциклопедія, низка теологічних та юридичних книг, караїмський переклад Біблії, а також кілька власних творів, у тому числі трактат "Випробування і полеміка" (1834)[55].

Новим етапом у подвижницькій діяльності А. Фірковича стало його спілкування та співробітництво з Одеським товариством історії та старожитностей, яке звернулося до нього з проханням ознайомити громадськість з необхідними матеріалами, в тому числі унікальними рукописами, про походження, історію, релігію та культуру караїмського народу.

Вже на початку 40-х рр. XIX ст. в Одесі відбулася виставка рідкісних матеріалів, зібраних А. Фірковичем. Її успіх був настільки вражаючий й настільки зацікавив фахівців, що незабаром Імператорська публічна бібліотека за рекомендацією Петербурзької академії наук придбала зазначену колекцію[56].

Особливий інтерес становить те, що серед документів із колекції Абрахама Фірковича є багато таких, які стосуються України. Адже це доведений факт, що в епоху Київської Русі на її території існували вже караїмські громади[57].

Можна бути тільки солідарним із висновком, запропонованим Юрієм Миколайовичем: "Писемні пам'ятки, зібрані й збережені Фірковичем, значною мірою збагатили базу вітчизняного сходознавства й стали скарбницею знань про духовне життя народів Близького Сходу"[58].

Ю.М. Кочубей – загальновизнаний та прискіпливий історик української орієнталістики. Досить помітне місце в його наукових працях займають тюркологічні сюжети.

Вказуючи на те, що тема боротьби українського народу проти османсько-татарських завойовників (XV–XVII ст.) знайшла найбільш повне втілення в історичних думах, піснях та хроніках (козацьких літописах), Юрій Кочубей водночас зазначає, що, наприклад, у творах професора Києво-Могилянської академії Іоаникія Галятовського (помер у 1688 р.) вже спостерігалися спроби осмислити причини перемог східних чужинців, збагнути таємниці їхньої військової майстерності тощо[59].

Приділяючи пильну увагу діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), яка інтенсивно функціонувала в 1926–1931 рр. із центром у Харкові (тодішня столиця України) та філіалами у Києві й Одесі[60], Юрій Кочубей зазначає, що "ґрунтом для співробітництва радянських і турецьких науковців були події, пов'язані з національно-визвольним рухом, що розгорнувся в Туреччині… Після окупації Анатолії військами Великобританії, Франції, Італії і Греції молода Радянська держава… перша визнала новостворений кемалістський уряд і надала турецькому народові фінансову та військову допомогу"[61]. Далі у публікації говориться: "Для налагодження зв'язків з діячами науки і культури Туреччини 1928 р. туди виїхала делегація ВУНАС на чолі з професором О.М. Гладстерном. Серед делегованих членів асоціації був і П.Г. Тичина. Як зазначалося в хроніці тих днів, "група мала завдання познайомитися з роботою турецьких наукових, літературних і культурних організацій, зокрема поставити питання про співробітництво турецьких та українських істориків у справі вивчення взаємин Туреччини та України у XVII та XVIII сторіччях". Під час переговорів було вирішено створити в Туреччині й на Україні відповідні Комісії"[62]. Детально зупиняючись на відвіданні Туреччини (листопад 1928 – січень 1929 р.) делегацією ВУНАС, Юрій Миколайович особливо підкреслює підсумки в галузі літератури. Йдеться передовсім про зустрічі з відомим турецьким письменником Якубом Кадрі Караосманоглу, домовленість про переклад творів турецьких літераторів українською мовою, а українських – турецькою. Сторони також висловили задоволення, що в Харкові вже опубліковані переклади творів турецьких майстрів слова – Халіде Едіб Адивар, Омера Сейфеддіна, Я.К. Караосманоглу. Декілька турецьких поезій на той час переклав П.Г. Тичина[63].

Вчений наводить низку цікавих фактів: зокрема, про участь відомого турецького історика Фуада Кьопрюлю-заде в роботі Другого Всеукраїнського з'їзду сходознавців (1–6 листопада 1929 р.); про видання в Харкові (1930 р.) підручників: Т.І. Груніна – "Турецька мова. Елементарна граматика і новий алфавіт" (українською мовою), Я. Авдалова – "Практичний підручник турецької мови. Частина 1" (російською мовою); про наукові доповіді, що були прочитані тюркологами ВУНАС на теми: "Економіка сучасної Туреччини", "Новий турецький алфавіт" та ін.[64]

Розглядаючи повоєнний етап (з 1946 р.) відродження та подальшого розвитку української орієнталістики, зокрема тюркології, Ю.М. Кочубей виділяє у зв'язку з цим принаймні три головних проблеми, а саме: 1) протиборство з османською агресією; 2) історія балканських країн, вивчення яких неможливе без знання історії Туреччини, та 3) українсько-турецькі взаємини новітнього часу[65].

Крім традиційних тоді відділів в Інституті історії АН УРСР (феодалізму, загальної історії і міжнародних відносин та ін.), дослідженню вищезазначених проблем сприяли утворені в подальший час певні організаційні структури, як-от: відділ історії країн Близького та Середнього Сходу (1964–1965), відділ історії країн зарубіжного Сходу (1970–1978) – в Інституті історії АН УРСР; відділ країн, що розвиваються, та сектор країн Близького Сходу – в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР; кафедри міжнародних відносин, нової та новітньої історії, країн Азії, Африки і Латинської Америки у Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка.

Як відзначає Юрій Миколайович, дослідниками першої проблеми були В.О. Голобуцький (монографії "Черноморское казачество" – Київ, 1956; "Запорожское казачество", Київ, 1957; "Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775)" – Київ, 1961), М.А. Алекберлі, Я.Р. Дашкевич ("Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни. Про дипломатичну підготовку вказаної війни", "Турецькі дипломатичні документи українською мовою в середині XVI ст. про походження українських козаків"), Н.С. Рашба, В.В. Панашенко, Д.С. Наливайко ("Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі проти турецької агресії"), Г. Нудьга ("Листування запорожців з турецьким султаном"), Ф.О. Редько ("Ліквідація турецького панування у Буковині у XVIII ст.")[66].

Питання історії Туреччини знайшли своє відображення в наукових працях В.А. Жебокрицького, А.К. Мартиненка, Ю.О. Боєва, В.М. Зайцева, присвячених міжнародним відносинам на Балканах[67]. "Визначне місце в роботі істориків-сходознавців займають проблеми радянсько-турецьких відносин. У 1957 р. вийшла з друку книга П.П. Удовиченка "З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922)"; у ній автор дослідив історію підготовки та підписання Анкарського договору про дружбу й братерство між Українською РСР і Туреччиною, зокрема детально висвітлив питання про допомогу радянської України турецькому народові… Декілька праць з питань зовнішньої політики Туреччини опублікували Д.М. Філіпенко й О.І. Ганусець"[68].

У галузі мовознавства, наприклад, Р.В. Болдирєв був одним з авторів "Проекту інструкції для складання національних словників тюркізмів". А науковці А.О. Білецький, О.М. Гаркавець, Т.М. Чернишова досліджували культуру тюркомовних маріупольських греків-урумів[69].

Новим етапом у багаторічній і багатогранній діяльності Юрія Миколайовича стала його робота (з 1998 р.) в Інституті сходознавства імені А. Кримського НАН України на посаді провідного наукового співробітника. Звільнившись від офіційної дипломатичної служби, він нарешті зміг буквально поринути в улюблену творчу роботу. Вже майже десять років його щедре перо систематично дарує читачам наукові твори різноманітних жанрів: статті, повідомлення, дискусії, рецензії, хронікальні та інформаційні матеріали тощо. Можна цілком погодитися з Ю.М. Кочубеєм, який у розмові з автором цих рядків нещодавно сказав, що коли б він безпосередньо після закінчення університету вступив до аспірантури (а у нього була для цього відповідна рекомендація кафедри історії міжнародних відносин), то, безперечно, обрав би шлях наукового працівника.

Спробуємо ж тут розглянути деякі з його найсвіжіших публікацій. Підкреслимо, що, приділяючи постійну увагу насамперед тюркологічній спадщині академіка Агатангела Кримського, Ю.М. Кочубей дуже оперативно відгукнувся, зокрема, на вихід у 2003 р. з друку трьома мовами – українською, кримськотатарською і російською – порівняно невеликої за обсягом, але надзвичайно важливої за своїм значенням наукової праці цього нашого найвидатнішого вченого – "Література кримських татар"[70].

Як відомо, перше видання цього твору було здійснено у 1930 р. у збірнику "Студії з Криму", що вже давно стало бібліографічною рідкістю[71]. Відзначивши, що "А.Ю. Кримського можна по праву вважати піонером вивчення кримськотатарської літератури"[72], і назвавши її найбільш плідних дослідників в особі угорця

Г. Вамбері (1832–1913), вітчизняних авторів – Джафера Сейдамета, Абдулли Лятифа-заде (1890–1938), Бекіра Чабан-заде (1893–1937)[73] та ін., Юрій Кочубей зауважує: "Тримовне видання праці А.Ю. Кримського аж ніяк не можна вважати публікацією "літературної пам'ятки" минулого. Книжка ця не тільки збагачує наші знання про літературу братнього народу, а й сьогодні потрібна, бо доносить до нас думки й оцінки видатного вченого, одного зі світових авторитетів сходознавства, які… можуть служити основою для написання повноцінної історії літератури кримськотатарського народу"[74].

Із ґрунтовної статті про Василя Дубровського (1897–1966)[75] читач дізнається про цього визнаного фахівця з проблем українсько-турецьких взаємин, так само як і відносин України з народами Близького Сходу, знавця й перекладача на українську мову творів відомих турецьких письменників – Омера Сейфеддіна, Якуба Кадрі Караосманоглу, Рафіка Халіда Карая. І в наші дні викликають жвавий інтерес деякі міркування та висновки В. Дубровського. Йдеться, зокрема, про значення тюркофільства Богдана Хмельницького для захисту національних інтересів України, про особливо приязні стосунки гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1669–1676) з Османською імперією під кутом зору "спільної українсько-турецької дипломатії й стратегії"[76]. Незаперечною заслугою В. Дубровського була також його ініціатива щодо розробки турецьких державних архівів, у фондах яких і понині зберігаються унікальні матеріали з історії України XVI–XVIII ст. "Справа використання архівного фонду Туреччини, – наголошував цей вчений, – дуже важлива як для нас, так і для турків. І ми, і вони зацікавлені у науковому вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріалу"[77].

Як слушно підкреслює Ю.М. Кочубей, цю пропозицію підтримав 1-й з'їзд українських сходознавців (Харків, 22–24 травня 1927 р.[78] Далі він наводить маловідомі факти про зовнішньополітичне становище Туреччини у перші повоєнні роки, коли Сталін, крім вимоги переглянути положення Конвенції в Монтре (1936 р.) про режим проток Босфору й Дарданелл, відверто виступив також з територіальними претензіями щодо Турецької Республіки. І в цьому контексті, як зазначає Ю.М. Кочубей, актуальною виявилася праця В. Дубровського "Туреччина між молотом і ковадлом" (1947 р.), яка була надрукована в Західній Німеччині. "…З погляду життєвих інтересів української нації, – акцентував у статті Дубровський, – зрозуміло, що в разі, коли б Совєти замкнули своїми військами і спорудами чорноморсько-егейські протоки, то це означало б закриття останньої віддушини з України до зовнішнього світу… В разі ж, коли б протоки залишилися одвертими, а Туреччина – незалежною від совєтського впливу, – порятунок Україні може найлегше прийти з чорноморського півдня, а не з балтійської півночі"[79]. Висновок Юрія Кочубея такий: "Багато праць дослідника зберегли своє значення до наших днів. На нашу думку, їх варто було б перевидати"[80].

Як цінною і вкрай потрібною допомогою та підтримкою українському студентству слід розглядати рецензію Ю.М. Кочубея на підготовлений і вперше виданий у незалежній Україні підручник з історії турецької літератури, який належить перу відомого вітчизняного тюрколога, доктора філологічних наук, професора Григорія Халимоненка[81].

Ставлячи собі за мету створити повний систематичний курс історії турецької літератури, автор підручника, на думку рецензента, цілком слушно зосередив увагу на початковому етапі виникнення елементів так званої первісної літератури тюркомовних народів раннього Середньовіччя у вигляді різного роду фольклорних пам'яток.

Саме тоді у тюркських народів з'являються народні епоси: у турків – "Керогли", у туркменів – "Гьорогли", в узбеків – "Алпамиш", у казахів – "Кобландибатир", у киргизів – "Манас".

У другій книзі, присвяченій історії турецької літератури в XIV–XVI сторіччях, наводиться багато фактів, які переконливо свідчать про величезні зрушення у становленні та розвитку літератури цього західноазійського народу. Адже не викликає сумнівів те, що XVI століття увійшло в історію як "золотий вік турецької літератури". І справді, великомасштабні завоювання султанів Селіма I (роки правління: 1512–1520) та Сулеймана I Пишного (1520–

1566) спричинилися до того, що під турецьке володіння потрапила сила-силенна різних народів, а турецько-османська мова стала звучати на величезній території від Багдада на сході і до Гібралтара – на заході та від Угорщини на півночі й до Єгипту – на півдні. У тих умовах, зрозуміло, зріс інтерес до турецької писемності й турецької літератури, не в останню чергу за рахунок всілякої підтримки з боку султанського двору. І як результат – відчутне збільшення не тільки кількості самих письменників, а насамперед високоякісних досить зрілих художніх творів. А утворення в середині XVI ст. такої посади при султанському дворі, як "шах-намеджі" ("головний спостерігач усього знаменного"), в обов'язки якого входила підготовка поезій на честь воєнних перемог та інших визначних подій Османської імперії, – яскраво свідчить само за себе.

Докладний аналіз стану турецької літератури в XIV–XVI ст., характеристика її найяскравіших представників, – а при цьому, підкреслює Юрій Миколайович, – автор підручника "використовує спадщину нашого великого сходознавця акад. А. Кримського"[82]. Ось імена цих непересічних літературних постатей: основоположник класичної поезії Малої Азії Джелаледдін Румі (1207–1273), його син Султан Велед Мухаммед Бахаеддін (1226–1312) (автор поеми "Книга лютні" турецькою мовою), перша турецька поетеса Мігрі Хатун (1456–1514) й учитель ("устад") літературної школи епохи "Лале девре" ("Вік тюльпанів") Баки (1527–1600), поети-лірики Неджаті (помер 1509 р.) і Хіялі (помер 1557 р.) та ін.

Лише одна подія в історії взаємин України і Туреччини, але яка яскрава! Так сприймається цікава й повчальна інформація Юрія Кочубея про дворічне перебування українського художника Олекси Грищенка (1883–1977) у Стамбулі на початку 20-х років XX ст.[83] Українець за походженням, професійний живописець й мистецтвознавець, автор таких досліджень, як "Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом" та "Російська ікона як мистецтво живопису", О. Грищенко, як і тисячі інших політичних емігрантів, опинився у кінці 1919 р. в окупованому на той час військами держав Антанти Стамбулі. Два роки, проведені ним у "місті на двох континентах", в умовах нелюдських злиднів і нестатків, були сповнені винятково напруженою творчою працею – малюванням та спостереженням усього навколишнього, і як результат – книга[84] й акварелі та гуаші, написані в Стамбулі, а продемонстровані на виставці, розгорнутій у Парижі в лютому 1922 р. На вернісажі, розповідає Ю.М. Кочубей, "французи, а за ними й інші європейці побачили зовсім інший Стамбул: сонячний, простий і гостинний, порівнюючи з тим, який описували газети і журнали"[85]. Відзначаючи достоїнства книги О. Грищенка, в якій зображено побачене на власні очі "вічне місто на Босфорі", Ю.М. Кочубей підкреслює, що її автора "цікавили не лише пам'ятки архітектури, мозаїки і розписи, притому як християнські, так і мусульманські, а й життя країни, в якій він знайшов притулок. У розмовах майстра з турецькими друзями… відчувається і політична ситуація: турки не люблять бундючних представників військової адміністрації держав Антанти, симпатизують колишнім союзникам німцям, добре в цілому ставляться до "русів". Ширяться слава про Кемаля-пашу, майбутнього Ататюрка…"[86]

Висновок публікації Юрія Миколайовича однозначно схвальний: "Культурні зв'язки між Україною і Туреччиною минулих часів мають досліджуватися і популяризуватися – вони є фундаментом нашого нинішнього і майбутнього співробітництва"[87].

А ось дуже вдалі приклади жанру критики і бібліографії. Йдеться про рецензії Ю.М. Кочубея на мемуари Бекторе Шевкій "Волги червона течія…" – Спогади. Художній переклад з турецької Валерія Басирова. – Сімферополь: Доля, 2003, 183 с. // Всесвіт, 2006, № 1–2, с. 169–171 – та на книгу Д.П. Урсу "Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха" – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004, 276 с. // Східний світ, 2005, № 3, с. 128–130.

Розглядати зазначені твори одночасно, на наш погляд, цілком логічно: адже як у першому, так і у другому випадках читач знайомиться з життєвим шляхом двох яскравих особистостей – представників культури багатостраждального кримськотатарського народу – Бекіра Чобан-заде

(1893–1937) й Шевкія Бекторе (1888–1961), літераторів, яких спіткала одна й та ж сама доля: вони стали жертвами людиноненависницької сталінської політики. Глибоко справедливою є думка Юрія Миколайовича про те, що "радянська тоталітарна система ударила насамперед по інтелігенції і взагалі мислячій еліті народів СРСР. Крим, в силу специфічних і досі до кінця не висвітлених причин, опинився серед перших, потім настала черга України"[88]. А звідси ще один висновок автора рецензії, який полягає в тому, що розправа з видатними синами кримськотатарського народу "разом з тим нанесла важкий удар по тюркологічній науці у світі"[89].

Як важливу подію у сфері культурних зв'язків між Україною й тюркомовною Азербайджанською Республікою слід розглядати доповідь Ю.М. Кочубея на тему "Внесок українських учених у вивчення азербайджанської культури"[90], яка була виголошена на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 10-й річниці відновлення незалежності України та Азербайджану (Баку, 8 червня 2001 р.).

У доповіді наводяться майже невідомі факти: про перші контакти пращурів українців та азербайджанців в ранньому Середньовіччі, про перших українців, які через різні обставини опинилися в Азербайджані і сприяли розвиткові культури цієї країни. Благотворною була подвижницька діяльність колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства Миколи Гулака (1822–1899), Олекси Навроцького (1823–1892), Левка Лопатинського (1842–1922)[91]. М. Гулак, зокрема, свої літературні праці присвятив видатним діячам азербайджанської культури: філософу, просвітителю та письменнику Мірзі Фатх-Алі Ахундову (Ахунд-заде) (1812–1878) й легендарній народній поетесі Ашик Пері, підготував статті "Дві турецькі комедії Мірзи Фатх-Алі Ахундова і становище мусульманської жінки" та "Про народну творчість тюркських народів", здійснив переклад на російську мову ліричного твору славетного азербайджанського поета XVI ст. Фізулі "Лейла і Меджнун"[92].

Відзначаючи неоціненний внесок великого українського сходознавця Агатангела Кримського, доповідач подає його визначення щодо азербайджанської мови "азері" з відомого наукового твору вченого "Тюрки, їх мови та літератури" (Київ, 1930). У цьому творі зазначається: "Азербайджанську мову звуть коротше "азері". В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: "татарська" (а османську мову звуть "турецька"). Чується "азері" на великій території "од Тебріза до Тифліса і од границь Вірменії до Каспійського моря", тобто геть далеко поза межами Азербайджану"[93]. Великої уваги з боку А.Ю. Кримського, – підкреслює Ю.М. Кочубей, – удостоївся інший славетний азербайджанський поет та вчений XII ст. – Нізамі Гянджеві[94].

Юрій Миколайович згадує і про величезний внесок, який зробив у Львівську школу сходознавства видатний азербайджанець і патріот України, людина-легенда, професор Мугаммед Садик-бей Агабек-заде[95].

Зі зрозумілим інтересом та задоволенням сприймаються рядки зазначеної доповіді Ю.М. Кочубея про українця О.В. Багрія (1874–1949), який, працюючи у Баку, став автором цікавої праці "Т.Г. Шевченко і Схід"; про відомого українського мистецтвознавства В.М. Зуммера (1885–1970), котрий був професором Бакинського університету; про сучасних українських літературознавців – Валерія Марченка (автора статті "Давня азербайджанська література в дослідженнях Агатангела Кримського") та Миколу Мірошниченка, який досконало вивчив азербайджанську мову саме в Баку…[96]

Найсвіжішою з усіх згаданих вище публікацій Ю.М. Кочубея на тему про українсько-турецькі взаємовідносини є стаття, присвячена спеціальному номеру часопису "Червоний шлях" (Харків, 1930, № 2)[97].

Докладно й обґрунтовано, з огляду на інтенсивний, справді відчутний розвиток українського сходознавства, зокрема тюркології, протягом 20-х років минулого століття, подає інформацію Юрій Миколайович у зазначеній статті, підводячи читача до розуміння вкрай неординарної на той час події. Йдеться насамперед про вихід у світ (лютий 1930 р.) у тодішній столиці України – Харкові – спеціального номера найпрестижнішого на той час суспільно-політичного й науково-літературного часопису "Червоний шлях". "Слід

відзначити, – підкреслюється у публікації, – що номер був підготовлений цілком професійно: переважна кількість матеріалів було присвячено Туреччині, навіть у хронікальних замітках і бібліографіях, що публікуються традиційно в кінці журналу, дані по Туреччині були подані досить широко"[98].

Серед авторського колективу спецвипуску був, що називається цвіт української та російської тюркології – вчені, письменники перекладачі, а саме: А.П. Ковалівський (1895–1969), О.М. Самойлович (1880–1938), В.М. Зуммер (1885–1970), Л.І. Величко (1879–1937)[99], П.Г. Тичина (1891–1967), Л.С. Первомайський (1908–1973), О. Полторацький, В.О. Броун (псевдонім – В. Стамбулов) та ін. Причому Андрій Петрович Ковалівський взяв найактивнішу участь у написанні, формуванні та упорядкуванні цього спеціального випуску журналу. Так, у часопису було вміщено його статті "З історії тюрко-українських відносин" та "Ахмед Хашим, сучасний турецький лірик"; рецензії: на твір турецького поета Неджіба Фазила "Бруки" та на дослідження німецького історика Ганса Альбрехта Бурські (Hans-Albrecht Burski) про засновника турецького військово-морського флоту, першого турецького адмірала (кінець XV – початок XVI ст.) Кемаля Реїса (Kemal Re'is. Ein Beitrag zur Geschichte der Turkishen Flotte. Bonn, 1928).

Приділяючи велику увагу міжнародному становищу Османської імперії та її дипломатичним відносинам з найближчим сусідом – Україною упродовж багатого на події XVII ст., Андрій Ковалівський у праці "З історії тюрко-українських відносин" робить надзвичайно важливий висновок, що "Туреччина не перестає грати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти Запоріжжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе…"[100] Торкаючись дуже широкого спектра українсько-турецьких взаємин, учений справедливо вважає, що лише добрі й щирі стосунки відповідатимуть інтересам двох сусідніх народів[101].

Не підлягає сумніву, наскільки цінним є висновок Ю.М. Кочубея про те, що "досвід такого видання, як спецномер журналу "Червоний шлях", – широкого за обсягом матеріалу, диверсифікованого тематично, політично зваженого й наближеного, звичайно, до сучасності, – міг би бути корисним у справі обміну духовними цінностями в нашому глобалізованому світі"[102].

Отже, напрацьований потенціал Юрія Кочубея у сфері тюркології, так само й всієї орієнталістики, є справді солідним, вражаючим і незаперечним. І якщо враховувати, що він творив, головним чином, у вільний від основної дипломатичної служби час, то однозначно можна стверджувати: ми маємо справу зі справжнім науковим подвигом.

Побажаймо ж від щирого серця нашому дорогому ювіляру міцного козацького здоров'я та нових творчих звершень в ім'я процвітання української науки, вітчизняного сходознавства.

---

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонд X, № 22032.

[2] Пріцак О. Орієнталістика // Енциклопедія українознавства. Т. 5. Париж – Нью-Йорк, 1969, с. 1872.

[3] Кочубей Юрій. Відповідно до «Чорноморської орієнтації» // «Політика і час», 2003, № 1, с. 44–51; «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна – Туреччина: минуле сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць. Упорядник Ф.Г. Туранли. Київ: Денеб, 2004, с. 494–501.

[4] Кочубей Юрій. «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє… с. 496.

[5] Там само, с. 496–497.

[6] Там само, с. 501.

[7] Див.: Кочубей Ю.Н. Поэзия «свободного стиха» в Ираке (40-е – 70-е гг. XX ст.). Киев, 2003, 274 с.

[8] Там само, с. 148.

[9] Там само, с. 224.

[10] Там само, с. 108–109.

[11] Там само, с. 240.

[12] Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // "Східний світ", Київ, 1993, № 1, с. 102–107.

[13] Там само, с. 105.

[14] Там само.

[15] Див.: Миллер А.Ф. Краткая история Турции. Москва, 1948, с. 17; Ranks in the Ottoman Military // "Newspot", Turkey. Ankara. Directorate General of Press and Information. 2000. № 19, January–February, p. 36–38.

[16] Див.: Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // "Східний світ", 1993, № 1, с. 105.

[17] Там само.

[18] Там само.

[18a] Шевченко Тарас. Заступила чорна хмара... // Кобзар. Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1982, с. 458.

[19] Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. Т.Т. 8, 10. Живопис. Графіка. 1857–1861. – Київ, 1963.

[20] Див.: Окрушина сонця. Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть. Київ, 2003, с. 67.

[21] Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3. Київ, 1976, с. 299–302. Т. 42, 1984, с. 162–189, 190–193.

[22] Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // «Східний світ». 1993, № 1, с. 107.

[23] Мірошниченко Микола. Слово долі і доля слова. Вісім століть кримськотатарської поезії // Окрушина сонця. Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть. Упорядники – Микола Мірошниченко, Юнус Кандим. Київ, 2003, с. 9.

[24] Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // «Східний світ», 1993, № 1, с. 107.

[25] Кочубей Юрій. Агатангел Кримський // «Всесвіт», 1971, № 1, с. 96.

[26] Там само.

[27] Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР. Выпуск I (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). Москва: Наука. Глав. редакция восточной литературы, 1988, с. 97.

[28] Кочубей Ю. Слово Орієнту. До виходу в світ "Поезій" Агатангела Кримського // "Всесвіт", 1969, № 1, с. 123.

[29] Див.: Кочубей Юрій. Відданість обраному шляху. До 90-річчя з дня народження А.П. Ковалівського // «Всесвіт», 1985, № 12, с. 148–151.

[30] Там само, с. 148.

[31] Див.: Черніков Ігор. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А.П. Ковалівського // «Східний світ», 1995, № 2 – 1996, № 1, с. 132.

[32] Головна складність полягала в тому, що перекладач й автор коментарів вказаної книги А.П. Ковалівський у 1938 р. став жертвою сталінських репресій, був засланий на п'ять років до Мордовії, тому книга, видана у 1939 р., не містить навіть згадки про прізвище автора.

[33] Кочубей Юрій. Відданість обраному шляху... // «Всесвіт», 1985, № 12, с. 149.

[34] Там само, с. 150.

[35] Див.: Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби. Виповнилось 100 років з дня народження видатного вченого-арабіста Тауфіка Гавриловича Кезми // «Всесвіт», 1982, № 12, с. 162–165; Кочубей Юрій, Матвєєва Леся. Забуті імена. Тауфік Гаврилович Кезма // «Близькосхідний кур'єр", Київ, 1998, № 2, с. 37–40.

[36] Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби… // «Всесвіт», 1982, № 12, с. 162–163; Кочубей Юрій, Матвєєва Леся. Забуті імена… // «Близькосхідний кур'єр», 1998, № 2, с. 37–38.

[37] Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби… // «Всесвіт», 1982, № 12, с. 162.

[38] Кочубей Юрій. Будівничий відродження (До 140-річчя від дня народження Ісмаїл-бея Гаспринського) // «Всесвіт», 1991 № 12, с. 181–185; Кочубей Юрій. Просвітницька діяльність І. Гаспринського в контексті тогочасних процесів у мусульманському світі // «Східний світ», 2001, № 2, с. 92–96.

[39] Кочубей Юрій. Будівничий відродження… // «Всесвіт», 1991, № 12, с. 182.

[40] Там само, с. 183; Кочубей Юрій. Просвітницька діяльність І. Гаспринського… // «Східний світ», 2001, № 2, с. 94.

[41] Кочубей Юрій. Будівничий відродження… // «Всесвіт», 1991, № 12, с. 184.

[42] Там само.

[43] Quotations from Mustafa Kemal Ataturk-Ankara, 1982, p. 66.

[44] Ikbal Ali Shah. Kemal: Maker of Modern Turkey. London, 1934, p. 253.

[45] Джексон Д. Послевоенный мир / Пер. с англ. Москва, 1937, с. 97.

[46] Кочубей Юрій. Будівничий відродження… // "Всесвіт", 1991, № 12, с. 184.

[47] Там само, с. 184–185.

[48] Див.: Кочубей Юрій. Прокладач мостів між народами (До 100-річчя з дня народження Дюли Германуса) // «Всесвіт», 1984, № 12, с. 151–154.

[49] Див.: Кочубей Юрій. Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича // «Всесвіт», 1989, № 12, с. 133–136.

[50] Кочубей Юрій. Прокладач мостів між народами… с. 151, 153.

[51] Там само, с. 154.

[52] Там само.

[53] Кочубей Юрій. Пристрасний збирач спадщини… // «Всесвіт», 1989, № 12, с. 133.

[54] Там само, с. 133–134.

[55] Там само, с. 134.

[56] Там само.

[57] Там само, с. 135.

[58] Там само.

[59] Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР… с. 89.

[60] Кочубей Юрій. Брама для Орієнту. До 60-річчя Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства // "Всесвіт", 1986, № 11, с. 160.

[61] Там само.

[62] Там само, с. 160–161.

[63] Там само, с. 162.

[64] Там само, с. 161–162.

[65] Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР… с. 103–104.

[66] Там само, с. 103.

[67] Там само.

[68] Там само, с. 103–104.

[69] Там само, с. 107–108.

[70] Див.: Кримський А. Література кримських татар // Республіканська кримськотатарська бібліотека імені І. Гаспринського; упорядник, автор вступної статті, перекладач з української мови на російську О.І. Губар; автор приміток І.А. Керімов; перекладач на кримськотатарську мову Н.С. Сейтяг'яєв. Сімферополь: Доля, 2003.

[71] Акад. Кримський А.Є. Література кримських татар // «Студії з Криму», I–IX. Записки історико-філологічного відділу. У Києві, 1930, с. 165–191.

[72] Кочубей Юрій. Визначна подія // «Слово і час», 2004, № 6, с. 69.

[73] Там само.

[74] Там само, с. 71.

[75] Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) та його внесок в українське сходознавство // «Східний світ», 2005, № 3, с. 24–32.

[76] Див., наприклад, Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // "Східний світ", Харків, 1928, № 5, с. 173–175.

[77] Там само, с. 181–182.

[78] Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966)… // «Східний світ», 2005, № 3, с. 26.

[79] Там само, с. 31.

[80] Там само.

[81] Кочубей Юрій. Перший підручник з історії турецької літератури. Рецензія на: Халимоненко Григорій. «Історія турецької літератури». Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський

університет», 2000, 379 с.; Халимоненко Григорій. «Історія турецької літератури (XIV–XVI століття)». Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001, 209 с. // "Слово і час", 2002, № 6, с. 83–85.

[82] Кочубей Юрій. Перший підручник з історії турецької літератури… с. 84.

[83] Кочубей Ю.М. До історії українсько-турецьких культурних зв'язків ("Два роки в Константинополі" Олекси Грищенка) // "Східний світ", 2006, № 2, с. 49–52.

[84] Gritchenko, Alexis. Deux ans à Constantinople. 1919–1921. Journal d'un peintre. Paris, 1930; Грищенко Олекса. Мої роки в Царгороді. 1919–1920–1921. Мюнхен – Париж, 1961.

[85] Кочубей Ю.М. До історії українсько-турецьких культурних зв'язків… // Там само, с. 49.

[86] Там само, с. 51.

[87] Там само, с. 52.

[88] Кочубей Ю.М. Трагедія людини, трагедія народу. Рец. на: Урсу Д.П. «Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха». Симферополь: Крымучпедгиз, 2004, 276 с. // «Східний світ», 2005, № 3, с. 129.

[89] Там само, с. 130.

[90] Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // «Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє». Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річниці відновлення незалежності України та Азербайджану – Київ, 2004, с. 38–51.

[91] Кочубей Юрій. Там само, с. 40–41.

[92] Там само.

[93] Там само, с. 42; Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Т. IV. Сходознавство. Київ, 1974, с. 490–491.

[94] Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє… с. 44.

[95] Там само, с. 49; див. докладно: Полотнюк Я.Є. Мугаммед Садик-бей Агабек-заде. До 140-річчя від дня народження // «Східний світ», 2005, № 4, с. 97–98.

[96] Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє… с. 39, 45–46, 48.

[97] Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу «Червоний шлях», 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007, с. 253–257.

[98] Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу «Червоний шлях», 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин… с. 255.

[99] Енциклопедія сучасної України. Т. 4. Київ, 2005, с. 226–227.

[100] Ковалівський А.П. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого Українського сходознавчого з'їзду (1–5.XI.1929) // "Червоний шлях", 1930, № 2, с. 161.

[101] Там само, с. 163.

[102] Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу «Червоний шлях», 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин… с. 256.